

TANULMÁNYOK

***A NYELVI SZUPEREGO ÉS A STIGMATIZÁCIÓ
KÉRDÉSE A MAGYAR NYELVKÖZÖSSÉGBEN*****Pléh Csaba és Bodor Péter****Normák és hiperkorrekció egy normatív irányultságú
nyelvi közösségben***

A dolgozat olyan adatokból indul ki, amelyek az oktatás hatására és a megítélés kontextusára vonatkoznak olyan nyelvtani struktúrák elfogadásában, amelyek nem elfogadott formák (vagy el nem fogadott formákhoz kötődnek) a magyar nyelvben, amely egy erősen normatív nyelvi közösségnek számít. Az adatokból mi és mások is (Kontra, 1995a) azt gondoljuk, hogy az ezekre a formákra irányuló normatív irányításnak köszönhetően egy stigmatizációra való ellenreakció alakul ki, amit hiperkorrekciónak nevezünk. Ez a felszínen sok bizonytalanságot eredményez a nyelvi ítéletekben. Egy mélyebb, elméletibb szinten azonban szeretnénk a stigmatizáció és a hiperkorrekció kapcsolatát kimutatni a normatív irányítás társadalmi szerepével egy normaközpontú társadalomban. A mi értelmezésünk szerint a nyelvi normák működése hagyományosan hierarchikus társadalmakban sajátos Nyelvi Szuperego-szerű képződmény megjelenéséhez vezet, amit a norma képviselőinek megkérdőjelezhetetlen ítéleteiből alakítunk ki, és aktuális viselkedésünk mércéjeként használunk. Állításunk szerint a pszichoanalitikus gondolatmenet, melyet eddig a közép-európai kereten belül a szexualitásra és a hatalomra vonatkoztattak, alkalmazható a nyelvhasználat társas dinamikájára is.

* A szerzők „Linguistic superego in a normative language community and the stigmatisation-hypercorrection c. dolgozatának (*Multilingua*, 19, 2000, 123–139.) fordítása. A fordítást Ivády Rozália Eszter készítette. Bodor Péter a tanulmányban Bolyai-ösztöndíjként működött közre.

Gondolatmenetünk háromlépéses folyamatot tételez fel. Első lépésként a normatív nyelvész irányítói erőfeszítései a nyelvten olyan területeire összpontosulnak, ahol változatok vannak jelen valamilyen független vagy inherens okból kifolyólag. (Az egész okfejtés feltételezi azt, hogy léteznek társadalmilag szentesített és „hivatalosan alkalmazott” intézményesített ágensek a nyelvi viselkedés szabályozására. Magyarországon minden bizonnyal ez a helyzet). A legfeltűnőbb esetek a magyarban morfológiai és morfonológiai apróságokhoz kötődnek, mint például a *suk-sükölés*. Második logikai lépésként, a normatív nyelvész a változatok tartományán belül stigmatizálni kezd egyes formákat. Ez az eljárása azonban nem teljesen véletlenszerű. Bizonyos rejtett elveket próbál követni egyes formák stigmatizálásával. A stigmatizáló kontrolltevékenység olyan mélystruktúrával rendelkezik, amely rejtett vagy kimondott elméleteket követ a nyelv és a kommunikáció ideális szerkezetéről. Az így stigmatizált formák egy része emiatt könnyen kapcsolatban lehet ezen formák használatának társadalmi eloszlásával. Egyik mélyen fekvő és legfontosabb kognitív elv az egy az egyben megfelelés a forma és a jelentés között. (Lásd Pléh 1995 erről és más alapvető elvekről.) Ezekre az alapokra támaszkodva azonban a normatív nyelvész nem marad semleges a különböző formákra: egyes formákat rossznak ítél. Szándékai szerint a formákat csak egy adott nyelvi környezetben büntetné, de valójában a negatív ítélet minden környezetben átragad a formára. A „művelt ember” társadalmi eszménye az az ember, aki nem esik könnyen a természetesen megjelenő egyszerűsítés csapdájába. Legalábbis a mi nyelvi közösségünkben a tizenkilencedik század óta a „művelt beszélő” prototípusa a „nyelvi ösztönei” felett csakúgy, mint más ösztönös késztetései felett általában uralkodni tudó ember. A műveltség ebben az arisztokratikus értelemben véve a formálatlan emberi természettel ellentétes, hasonlóan a kultúrával szembeállított természethez. A műveltség és a természetes egyszerűsítő tendenciák ilyesfajta összekapcsolása által a kognitív tényező társas tényezővé alakul át.

Ez a gyakorlat, miután az oktatásra helyezi a hangsúlyt, társadalmi nézőpontból nem semleges, mivel a műveletlen nyelvhasználatot bünteti, mint nem kontrolláltat. Ebből a nézőpontból a művelt beszéd óvatos és előre átgondolt, továbbá kényesen figyel a kivételekre.

Az egyszerűsítés kezdeti folyamatának van szerkezeti korlátja is, amely egy másik ellenőrizetlen tendenciáért felelős. A stigmatizált formák között több van, amely más szerkezetekben használva helyes lenne. A beszélők azonban hajlamosak a nyelvi környezettől függetlenül

túláltalánosítani a stigmatizációt, és vagy egyáltalán elkerülni az adott forma használatát, vagy mindig a javasolt alternatív formával helyettesíteni a stigmatizált formát. Ez erős önmonitorizálási és hiperkorrekciós tendenciákat okoz, mind a passzív oldalon (egyreszerkezetek elkerülése), mind az aktív oldalon (a stigmatizált forma nem stigmatizálttal való helyettesítése). Logikus módon mindez a normatív nyelvész szándékaival ellentétes eredménnyel jár: neki ugyanis az a szándéka, hogy a nyelvben meglévő különbségtételeket megőrizze, a jelentés–forma párok kapcsolatát egyértelművé és kizárólagossá tegye. Éppen saját erőfeszítéseinek köszönhetően azonban a különbség újra elmosódik.

Harmadszor, szeretnénk bemutatni, hogy a társadalmi stigmatizáció és a hiperkorrekció párhuzamos folyamatai egyes formák esetében versenyeznek egymással, és mind a műveltség, mind mérésük körülményei befolyásolják jelenlétüket. Természetesen ez megegyezik egyes hagyományos elképzelésekkel, amelyek a nyelvi változással kapcsolatban az egyszerűség és az explicitség közötti feszültségekre vonatkoznak. (Ezt a megjegyzést Juliet Langmannak köszönhetjük.) Különösen érdekes egy normatív nyelvi közösségben az a tény, hogy az oktatás és a nyelv művelés a normatív nyelvész erőfeszítéseinek eredményeként egy monitorozó ágenset hoz létre a fejünkben, ez pedig ellenőrzi és kijavítja elsődleges tendenciáinkat. Csak bizonyos mértékig vagyunk képesek azonban a belső Nyelvi Szuperego utasításait követni és a metakontrolljának megfelelően viselkedni. Ahogyan ez minden társadalmi kontrollnál igaz, megtörténik, hogy a normatív kontroll ágenseinek utasításait túláltalánosítjuk, és ezért más nem tudatos eltérések mutatkoznak a tartalom–forma egységében.

Vizsgálatainkat Labovnak a hiperkorrekció keletkezéséről alkotott eredeti elgondolásai (1967, 1972) inspirálták. Az 1. ábra egy korábbi tanulmányainkból származó kivonat arról, hogy véleményünk szerint hogyan működik a stigmatizációs–hiperkorrekciós folyamat a normatív nyelvi közösségekben.

Az ilyen helyzetben a következő logika van a háttérben. Mint hibát ejtő információfeldolgozók, gyakran hajlunk arra, hogy leegyszerűsítsünk bizonyos formákat a nyelvhasználatunkban, és kognitív okokból egyes formákat másokkal cserélünk fel. Ezen egyszerűsítések nyelvi, kommunikációs és kognitív elveken nyugszanak. Még olyan közösségben is, amely tudatos normával rendelkezik a standard nyelvre vonatkozóan, ezek az egyszerűsítések nem veszik figyelembe azt az előírást, amely a tartalom és forma közötti egy az egyhez megfelelésre vonatko-

zik. A „tudatos nyelvi használat”, ami mindig megfelel ezeknek a normáknak, csupán a normatív nyelvész ideális elképzelése, ez viszont nagy erőfeszítést igényelne a természetes egyszerűsítő tendenciák ellensúlyozására. A normának ez a felfogása folyamatos metakontrollt igényel, az automatikus feldolgozás kontrollált feldolgozásra való cserélését követeli meg (Kahnemann, 1973).

1. ábra. *A stigmatizáció és a hiperkorrekció folyamata redukcióra természetes tendenciát mutató alakoknál*

KEZDŐPONT: ELKÉPZELT IDEÁLIS EGY AZ EGYHEZ MEGFELELÉS

Alak1 – Jelentés1 Alak2 – Jelentés2
--

ELSŐ DINAMIKUS LÉPÉS: TERMÉSZETES EGYSZERŰSÍTÉS, REDUKCIÓ

Alak1 – Jelentés1 Alak1 – Jelentés2
--

NYELVI NORMA: A REDUKCIÓ A KONTROLL ELVESZTÉSE.
TARTSUK MEG A KÜLÖNBÖZŐSÉGEKET!

Stigmatizáljuk Alak1-et!

A NYELVI SZUPEREGO FELÁLLÍTÁSA: HASZNÁLJUK ALAK2-T
MINDEN KÖRNYEZETBEN! HIPERKORREKCIÓ

Alak2 – Jelentés1 Alak2 – Jelentés2
--

Milyen szerkezeteken működik ez a folyamat a magyar nyelvben?

Ahogy már kifejtettük, egyes természetes egyszerűsítésre törekvő folyamatok a nyelvben többek között bizonyos különbségek neutralizálódását, semlegesítődését okozhatják.

Ezek a folyamatok eredetüket illetően a nyelv kognitív reprezentációjához köthetők. A fonetikai hasonulás, a konvergáló nyelvtani folyamatok, továbbá a különbségtétel eltűnése olyan kategóriák között, mint például az ok és az okozat, mind a forma–jelentés egységétől való eltéréshez vezetnek. A nyelvművelés egy normatív közösségben, egyfajta metakontrollt gyakorló szuperegoként működik, elnyomva ezeket a természetes tendenciákat, azt a célt tartva szem előtt, hogy az eredeti különbségtételek megmaradjanak. Eközben egy másodlagos ellenőrző folyamatot vezet be a norma fenntartása érdekében.

A stigmatizáció és a hiperkorrekció kettős folyamat felfogásának a tesztelésére kiemelt jelentősége van a hasonló alakpároknak. Ha a teljes nyelvi mezőben két forma és két jelentés áll rendelkezésre, hogy egymással kapcsolatos jelentéseket fejezzünk ki velük, a norma egy az egyhez megfelelést ír elő a forma és jelentés kapcsolatában, ahogy ez már a fentiekből is következik. Színre léphetnek azonban egyes erőteljes egyszerűsítő folyamatok a tévedő emberi információfeldolgozóban, aminek következményeként az egyik forma redukálódik a másikra (Sankoff, 1988). A norma tehát elítélné a redukált formát egy környezetben (az egyik jelentésével), míg elfogadná ugyanazt a formát más környezetben (egy másik jelentéssel). Nézzünk egypár általunk használt konkrét példatípust!

1. példa. Fonetikai redukció és szemantikai kétértelműség hasonló jelentésű párokban: helyragok

A magyar térjelölő rendszerben megtalálható egy általános különbségtétel a dinamikus célközpontú és a statikus helyi viszonyok megkülönböztetésére. A bennfoglalási viszonyra a két alak az illativusi [–bV] és az inessivusi [–bVn] lenne. Erőteljes tendencia mutatkozik azonban a szóvégi nazális redukciójára. Ahogy Váradi (1994, 1996) is kimutatta egy alkalmi interjú adatai alapján, e tendencia erőssége erősen korrelál más szóvégi morféma redukciójával. Ez fontos statisztikai megfigyelés, mivel egy általános redukált jelölési stratégia létezését mutatja, amely nyelvi természetünk része volna. Az általános redukció jelensé-

gét a locativusi szóvégi /n/-nél mutatják más elemzések is. A megkülönböztetés jelenlétéről és hiányáról a tradicionális nyelvtanban és dialektológiában (Kontra, 1998) modern kritikai áttekintést ad, és egyben bemutatja kapcsolatát egy sor határozószói végződés redukciójával.

A normát képviselő Nyelvi Szuperego működését mutatja (1) és (2). A normativitás stigmatizálja (1)-et, ahol a redukált [bV] egy statikus inessivusi viszonyra utal, míg elfogadja ugyanazt a formát (2)-ben, ahol dinamikus illativusi jelentése van.

- (1) **A fiú ott van a házBA.*
 (2) *A fiú bement a házBA.*

Az erőteljes redukciót a [bVn] esetében szemantikai, illetve kognitív indokok is támogatják. Vannak helyzetek, mikor az illativusi és inessivusi formák egyaránt helyesek, mint az (3) és (4) példákban is láthatjuk. A két szerkezet ugyanannak a jelenetnek két nézőpontjára utal: (3) a kertet célnak tekinti a fa ültetésére, míg (4) a faültetés, mint a cselekvés helyének kijelöléseként kezeli a kertet.

- (3) *A fiú fát ültetett a kertBE.*
 (4) *A fiú fát ültetett a kertBEN.*

2. példa. Alacsonyabb szintű szabályok gátlása: a feltételes mód

A feltételes mód szuffixuma az egyes szám első személyű határozatlan esetben, illetve a többes szám harmadik személyű határozott esetben [nVk] a magánhangzó-illeszkedés szabályainak megfelelően. Hátsó magánhangzós igei töveknél, a magánhangzó illeszkedésnek megfelelően az egyes szám első személyű határozatlan és a többes szám határozott alakok egyaránt a /nák/ formát veszik fel. Ahogy azonban, az (5) és (6) mutatja, a norma ebben az esetben megakadályozza a magánhangzó harmóniát, főként, hogy elkerülje az azonos alakúságot, és hogy megtartsa az egy alak-egy jelentés egységét. A „tudnák” (7) használata az egyes szám első személyben stigmatizált.

- (5) *Én tudnék.*
 (6) *Ők tudnák.*
 (7) *Én tudnák.*

3. példa. Választás két alternatív morfofonológiai út között: a kötőmód

A magyar nyelvben ha egy /t/ végű igét egy siklóhang követ, a keletkező csoport megvalósítása vagy [č], vagy [š:]. A standard magyarban a két különböző fonológiai választás az igemód megkülönböztetését jelöli: a kijelentő mód illetve a felszólító/kötőmód kategóriákat választja szét.

(8) [č] láthatja – kijelentő mód

(9) [š:] láthassa – felszólító/kötőmód

(10) *Ha időben érkeznek, még ők is láthassák a filmet.

Tendencia jelentkezik a [š:] kiterjesztése a kijelentő módban is, aminek eredményeként (10)-hez hasonló stigmatizált alakok jelentkeznek. Ezt a tendenciát a nyelv más szintjein jelentkező faktorok is segítik. Kassai (1998) megfigyelései szerint olyan mondatformák segítik a kötőmód alakjának kiterjesztését a kijelentő módra, amelyek kettősséget mutatnak a két igemódra. Kontra és Várad (1991) részletes nyelvtani bemutatását adja ezen szerkezeteknek, ezenfelül a beszélők egyfajta tipológiáját is felállítja a kutatási adatok alapján.

Hogyan jön a képbe a hiperkorrekció? Társas nyomás lép fel a mindennapok korrigáló helyzeteiben, mint például az iskolai interakciókban. Ez az egyedüli neutralizált formára koncentrálnál, a rossz forma kijavítására, és nem arra az általános elvre, miszerint a cél a formák különbözőségének megtartása lenne.

Ennek következményeként a kontrolláló folyamat negatív érzéseket kelt, és ezeket teszi általában bensővé a stigmatizált formával szemben.

Amennyiben ez a javító tendencia integrált lenne (vagyis ha mindig minden környezetben megjelenne), a két forma ismét egyé olvadna össze, de ezúttal az eredetileg nem stigmatizált forma fejezné ki mind a két jelentést. Ezek a folyamatok azonban csak tendenciák. Sem a stigmatizáció, sem ellentétpárja, a hiperkorrekció nincsenek jelen minden formára vonatkoztatva, minden stilisztikai környezetben és a nyelvi közösség minden beszélőjénél. Egyfajta rivalizációt kell elképzelnünk tehát a két tudattalan és egy tudatos erő között ugyanazon a nyelvi területen. A két tudattalan erő a „természetes” egyszerűsítés és a hiperkorrekció, míg a tudatos faktor a deklarált norma. Valóban olyan ez, mint a természetet képviselő Id és a szociális kontrollt képviselő Szuperego harca, ahol az Ego megpróbál egyensúlyozni a két erő között.

Empirikus adatok a két tendencia közötti feszültségről

Az adatok általánosságban két fő állításunkat támasztják alá: először, hogy ezen formák használatát általános kettősség jellemzi, másodsor, hogy az iskolázottság nem feltétlenül vezet egy belső indíttatásainkat ellenőrző metakontrollhoz, amit a normatív nyelvészek kívánatosnak tartanak. Adataink többnyire egyszerű elfogadási ítéletekből származnak, ahol a személyeknek stigmatizált vagy arra érzékeny szerkezetek helyességéről kellett dönteniük, melyek problémamentes mondatokkal és néhány szemantikailag furcsa kijelentéssel (pl. *A madár levelet ír.*) voltak összekeverve.

Általános és középiskolai diákok: melyek az oktatás közvetlen hatásai?

Ebben a vizsgálatban különböző korú és különböző iskolákba járó tanulót kértünk meg a nyelvtan tanítását illetően bizonyos mondatszerkezetek elfogadhatóságának megítélésére. A fiatalabb tanulók különböző évfolyamúak voltak és különféle osztályokba jártak. Egy részük általános tantervű osztályokba járt. Rendszerint hetente két nyelvtanóra van, ahol az anyanyelvi oktatás kevésbé a készségek fejlesztésére (mint például hatékony fogalmazás), inkább a nyelv helyes használatának az oktatására törekszik. Az általunk használt lazán freudiánus terminológiával kifejezve az anyanyelvi oktatás jobban koncentrált a szuperegóra, mint az egóra. A személyek fele mind az általános, mind a középiskolások közül speciális osztályokba járt, ahol a modern, főleg generatív nyelvtan és szociolingvisztika oktatására összpontosítottak. Ez egyrészt a frázisstruktúrák és a szabály fogalmának oktatását, másrészt a nyelv mindennapi szituációkban való használatának megfigyelését jelentette. (Bánréti, 1981) Bár nem közlünk részletes adatokat a különféle oktatások eredményeiről, van bizonyíték arra, hogy az intenzív nyelvi oktatásnak van bizonyos mértékű hatása (Bánfai, Bodor és Pléh, 1987).

Az összesen 300 általános és középiskolai tanuló és az egyetemisták vizsgálata azt mutatta, hogy a stigmatizáció a műveltséggel szoros kapcsolatban álló folyamat. Ahogy az *1. táblázat* mutatja, az életkor és műveltségi szint növekedésével a stigmatizált formákat egyre inkább elítélik. Egyes esetekben azonban a norma szerint helyes, de hiperkorrekcióra érzékeny mondatok szintén elutasításra kerülnek. Vagyis olyan mondatok, melyek a stigmatizált formát számára helyes környezetbe helyezve használják; a normaadók szerint ezek helyes mondatok lenné-

nek tehát. Az elfogadási arányuk magas kellene hogy maradjon, ám ez az arány mégis csökken. Így az iskolázás miatti normatív kontroll növekedésével mind a két tendencia, vagyis mind a stigmatizáció, mind a hiperkorrekció megerősítődést nyer.

1. táblázat. *A kor és iskolázottság hatása elfogadási ítéletekre iskolai mintán*
(n=310, a feltüntetett szám a mondatot elfogadó diákok százaléka)

Kor	12	15	17
Helyes	73	72	72
Stigmatizált	62	21	22
Hiperkorrekció-érzékeny	72	36	24

A két faktor megjelenése egy reprezentatív vizsgálatban

Második vizsgálatunk a Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Kutatás adatait használja. 800 feletti magyar anyanyelvű személy reprezentatív mintájának elfogadási ítéleteit elemzi (Kontra, 1995a). A 2. táblázat mutatja, hogy bár a kérdezettek a stigmatizált mondatokat nagyrészt elutasították, néhány szerkezetet hiperkorrekciós okokból is elítéltek. A nyelvi helyes, de hiperkorrekcióra érzékeny mondatok kisebb elfogadása aktív hiperkorrekciós folyamatra utal. Azok a mondatok viszont, amelyek a norma szerint helytelenek, de elfogadhatóak mint neutralizált formák, az esetek majdnem 50%-ában elfogadásra kerültek. Tehát a hiperkorrekció és a stigmatizáció durván megegyező erejű hatások.

2. táblázat. *Különböző mondatok általános elfogadása reprezentatív mintán* (Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Kutatás)

Mondattípus	Elemsszám	Elfogadási százalék
Helyes	5	85,2%
Helytelen	5	11,6%
Stigmatizált	10	51,1%
Hiperkorrekt-rossz	3	47,3%
Hiperkorrekció-érzékeny (helyes)	5	71,2%

Néhány adat a produkciós feladatból (mondatkiegészítés) a reprezentatív Nemzeti Kutatásból szintén releváns ebből a szempontból. Érdekes módon, ahol az ítéletek bizonytalansága figyelhető meg a hiperkorrekció és a stigmatizáció kettős hatása alatt, egy kevésbé tudatos feladat, vagyis egy mondatkiegészítés a kikényszerített metanyelvi ítélet helyett, egyértelműbb igazodást mutat a deklarált normához, kevesebb hiperkorrekcióval és gyengébb stigmatizációval. A [c:] és [š:] formák eloszlása közvetlenül összehasonlítható. A kijelentő módban a helyes [c:] alak használata 86%-ban volt jó, és a kötőmódban a helyes [š:] alak használata szintén az esetek 86%-ában fordult elő. A metanyelvi feladatban az alakok elfogadásakor a normatív helyes [š:] forma a kötőmódban az eseteknek csupán a 66%-ában fordult elő (Azért jöttünk, hogy mi is láthassuk a babát). Tehát egészében a hiperkorrekció úgy tűnik, jobban befolyásolja az ítéletet, mint magát a valós használatot.

TÁRSAS HATÁSOK ÉS NEM HATÁSOK/HATÁSTALANSÁGOK

Mindenképpen felmerül a kérdés, hogy a társadalmi paraméterek kapcsolatban állnak-e ezeknek a tendenciáknak az erejével, vagyis a stigmatizált forma valóban csak a műveletlen beszélő repertoárjának alkotja-e részét, és vajon a Nyelvi Szuperego megerősödik-e a műveltség növekedésével. Nagyszámú társadalmi paramétert használtunk fel a kontingencia táblázatok kialakítására, mint pl. a kor, a foglalkozás, a lakóhely, szülők végzettsége stb. (a részletekről lásd Kontra, 1995a,b).

Érdekes módon, ahogy Kontra és Váradi (1991), valamint Kontra (1995) is leírja, a műveltségnek nem volt világos hatása a stigmatizált vagy a hiperkorrekciós alakokra adott ítéletekben. A 3. táblázat mutat-

3. táblázat. *Egyes társadalmi paraméterek hatása a Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Kutatásban*

Társadalmi paraméter	Szerkezet típusa	Standardhoz képest kedvezőbb hatás	Szignifikancia
Lakóhely	Stigmatizált	Budapest vs vidék	0,05
Lakóhely	Hiperkorrekt elutasítása	Budapest vs vidék	0,02
Anya műveltsége	Stigmatizált forma elutasítása	Magasabb műveltség	0,01
Nem	Teljes helytelenség elutasítása	Férfiak jobbák	0,05
Nem	Helytelen forma produkciója	Férfiak jobbák	0,05

ja az iskolázottság, a lakóhely, a foglalkozás és a nem kisszámú hatását az egyes ítéletekre.

Messze a legtisztább eredmények a lehetséges társadalmi meghatározókat illetően a lakóhelyre vonatkoztak. Egészében, a lakóhely sokkal erősebb bejósolója volt a nyelvtani ítéleteknek, mint akár a műveltség, akár a foglalkozás. Általában mind az elfogadhatósági ítéletekben, mind a kiváltott produkcióban a budapesti lakosok jobban ragaszkodtak a normához.

Nem mutatkoztak erős nemek közti különbségek. Megjegyzendő azonban, hogy van egy generációk közötti nemi különbség. Kontra (1995b) megfigyelései szerint, míg a személyek műveltségi szintje nem mutatott világos hatást a stigmatizált alak elvetésére, a szülők műveltsége igen. Az adatok részletes elemzésekor kiderült, hogy ha a személynek mind a két szülője egyetemet végzett, akkor szinte soha nem fogadta el a nem standard alakot.

Elemzéseink szerint az anya műveltsége sokkal nagyobb hatású, mint az apáé. Míg nem voltak fontos különbségek az apa műveltsége szerint, az anyai műveltség alapján érdekes különbségek adódtak. Úgy tűnik, az anya műveltsége növeli a nyelvi tudatosságot és a nyelvi normákhoz való ragaszkodást, főleg az olyan struktúráknál, amelyek nem tartoznak a legerősebben stigmatizáltak körébe. Ez főként annak a ténynek a figyelembevételével jelentős, hogy ezzel egy időben és az elvárásokkal némiképp ellentétesen a magyar nemi sztereotípiáknak ellentmondóan a férfiak nagyobb normakövetési tendenciát mutattak, mint a nők.

A tudatosság és a Szuperego hatásának manipulálása

Harmadik vizsgálatunkban a személyek tudatossági szintjének hatását vizsgáltuk az elfogadhatósági döntésekre. A kis elemszámú mintán a tudatosságot az elfogadhatósági feladat elvégzése alatt úgy manipuláltuk, hogy a feladatot vagy egyénileg egy tükörrel szemben, vagy egyénileg tükör nélkül, vagy csoportban tükör nélkül oldották meg a kísérleti személyek. A tükör bevett módszer a tudatosság és az önellenőrzés manipulálására a szociálpszichológiában, melyeknek szokásos hatása a megnövekedett tudatosság, amely megnövekedett önkritikához vezet (Duval és Wicklund, 1972). A 4. táblázat azt mutatja, hogy a megnövekedett öntudat (a tükrös helyzetben) ebben az esetben csökkentette a hiperkorrekciót, és erősebben normakövető viselkedéshez vezetett.

4. táblázat. *Elfogadási arányok a szituáció és a mondattípus tükrében*
(n=30; a számok százalékokat jelentenek)

Mondat	Tükör	Tükör nélkül	Csoport	F (2,27)	P
Helytelen	12	13	18	>1	n. sz.
Helyes	84	69	73	1,96	n. sz.
Hiperkorrekció-érzékeny	78	52	48	5,24	0,01

Az irodalom szerint (Duval és Wicklund, 1972) a tükörrel való szembeállítás magasabb öntudatosságot jelent. Ebben az esetben a személyek nagyobb ellenállást mutattak a hiperkorrekcióval szemben. Nem voltak hajlandók olyan nyelvtani szerkezeteket elítélni, melyek helyessége csak akkor megkérdőjelezhető, ha erős hiperkorrekciós folyamat indul be. Ez inkább az egóhoz kapcsolódó tudatos ítéletet jelent, mint tudatalan Szuperego irányítottat, mialatt az öntudat is megnövekszik. Az alakra fordított figyelem tehát az öntudatosság szintjével változik.

Az eredmények összegzése

Úgy tűnik, a stigmatizáció és a hiperkorrekció egyszerre vannak jelen a magyar nyelvközösségben. A metanyelvi ítéleteket erősebben érintik a stigmatizáció és hiperkorrekció ellentétes erői, mint az aktuális nyelvhasználatot. Ez egyáltalán nem triviális. A normatív nyelv művelők szemével nézve az aktuális nyelvhasználatnak az idői korlátok miatt sokkal kaotikusabbnak kellene lennie. Ha valami, akkor éppen ennek az ellenkezője igaz. Ezt erősíti meg adataink értelmezése is, miszerint a stigmatizáció és az azt követő hiperkorrekció először ítéleteinket célozza meg, metanyelvi bizonytalanságot okozva. Metanyelvi ítéleteink csak részben felelnek meg a normatív nyelvész elvárásainak. Erre részben az lehet a magyarázat, hogy magának a kontrollnak az esetei az egyedi dolgokról a vélemények szintjén jelennek meg, és mikor ezeket egy metanyelvi feladatnál előszedjük, ítéleteinknek gyakran szűk a látóköre: nem a nyelvész hideg elméjével vizsgálunk egész szembeállított szerkezeti rendszereket, sokkal inkább egyes egyedi esetekhez fűzünk érzelmekkel töltött tudatalan ítéletet.

A műveltség és a foglalkozás nem mutat világos kapcsolatot sem az ítéletekkel, sem a stigmatizált és hiperkorrekt alakok használatával a

Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Kutatás szerint. Ez ellentétes az általunk gyűjtött nem reprezentatív iskolás mintából szerzett anyagokkal, ahol a műveltség szintje és a kor növekedésével mind a stigmatizált, mind a hiperkorrekt alak elutasítása nőtt. A stigmatizált szerkezetek okozta esetre alapozott érzelmi kerülés nőtt a magasabb műveltségi szinttel.

Az öntudat manipulálására vonatkozó eredményeink azt sugallják, hogy a normatív nyelvész tevékenysége inkább az egyedi alakhoz köthető, semmint az alternatív struktúrák közti kapcsolatokhoz. Vagyis a nyelvten egyes területein állandó feszültség van jelen az elsődleges egyszerűsítési folyamatok, a normatív nyelvész által bevezetett kontroll és a hiperkorrekció között. A nyelvtani ítéletek állandó kompromisszumok eredményei. Ezek a kompromisszumok az elsődleges „természetes” egyszerűsítési folyamatok és a Nyelvi Szuperego negatív kontrollja között köttetnek meg.

Spekulációk a szocio-pszicho-nyelvi interakciók folyamatáról és elemeiről a stigmatizáció-hiperkorrekciónál dimenzióban

Úgy véljük, adataink relevánsak mind általában a társadalmi kontroll nyelvi hatásának, mind a Kelet- és Közép-Európában élő „kis népek” nyelvi közösségeinek egyedi esetében. A nyelv társadalmi reflektálása feltételez egy társadalmilag elfogadott szabályalkotó rendszert. Ez tehát egy elméleti kultúra eljövételét sugallja, amelyre Donald (1991) is utalt a modern ember megjelenésével bekövetkezett kommunikációs minták strukturális változásainak elemzésekor. Nyíri (1992, 1994) részletesen bemutatta, hogy ez az íráson alapuló kognitív szerveződés milyen társas és ismereti szerveződéseket eredményez: létrejönnek a tudás letéteményesei, és maga az az eszmény, hogy a tudás tőlünk függetlenül is létezik. A nyelvre reflektáló értelmiségiek egy eléggé különös helyet vívtak ki maguknak a nyelvi kód kifejezésének védelmezésére. Ez volt az olvasni tudó mandarinok feladata is. A mi saját kulturális hagyományunkban a görög és latin retorika jelentette egy változatát a nyelv feletti közvetett kontrollnak. Ezek a nyelv művelők azonban a társas hatásra és érthetőségre törekedtek, nem egy adott normához való ragaszkodásra. Feltételezéseink szerint ez két faktorhoz kapcsolódott és kapcsolódik ma is. Egy hagyományos írásos kultúrában a kódok feltételezetten közösek. Másrészt a 19. századig nem volt elterjedt az isko-

láztatás. A nemzeti nyelvet használó nemzeti iskolarendszerek elterjedésével a közvetett nyelvi kontroll szerepe drasztikusan megváltozott. Egyrészt, mintegy mellékhatásként, a kötelező nyelvi oktatás felhívta a figyelmet a nyelvi változatokra mint oktatáseméleti témára. Ez mind a földrajz, mind a társadalmi változatosság tekintetében igaz volt.

Az elsődleges megoldás az egységesítésre tett további erőfeszítés lett volna, hisz az egységesítés a 19. században központi elvként szerepelt az élet minden területén; a mértékegységekben csakúgy, mint az ipari termelésben, vagy az embereknek a katonai élet kívánalmaihoz való megfeleltetésében (Canguilhem, 1989). Ez kiemelten fontos lett a kicsi és rivális nyelvi közösségek számára. Miután a nemzeti nyelv lehetőségét, vagy netán kizárólagosságát biztosították, az értelmiségiek egy része az egész nyelv egységesítésébe kezdett. Ezeknél a nyelvi közösségeknél ugyanis több forgott kockán, mint az érthetőség: kiemelt szerepet kap a közösség saját nyelvi különbözősége a környező nyelvi közösségektől és a művelt réteg különbözősége nemcsak a különféle arisztokrata rétegektől (rég, öröklött, újjgazdag, kozmopolita vagy nemzeti), hanem az alsóbb rétegektől is. Ez a nagy érzelmi töltésű hajtóerő lenne a kis nyelvi közösségekben központi szerepet játszó nyelv művelés. Bár maga a folyamat a 19. században játszódott a kötelező oktatás megjelenésével, még ma is felfedezhető az egész térségben. Ahogy Harlig és Pléh (1995) kötetének írásai mutatják, a legtöbb, korábban szocialista kelet-európai államban a nyelvpolitika egy közös vonása – a modern értékmentes szociolingvisztika akadályozásán kívül – a mindent átható központosított nyelv művelés volt és maradt.

Zygmunt Bauman (1987) az értelmiségiek, mint a modernitás új ágenseinek a leírásában megkülönböztet törvényhozókat és közvetítőket, mint az intellektuális elit központi figuráit a 19. századtól kezdve. Ezt a két szerepet egymás mellett létezőnek tételezi fel. Feltételezhető azonban egy robusztus társadalmi faktor is: legalábbis a nyelv és nyelvészet területén a törvényhozó szerep fennmaradása és folytonossága a népesség méretétől és különböző demográfiai jellegzetességeitől is függ. A nagy nyelvi közösségekben, különösen azokban, amelyek egy szimbolikus vagy de facto koloniális birodalomhoz kötődnek, az erőviszonyok kialakulása után az egységhez vagy egységek valamelyikéhez való igazodás egy önmotiváló folyamatként jelentkezik. A nyelv a mobilitáshoz vezető megkérdőjelezhetetlen út: senki sem kételkedik Eliza Doolittle okosságában, mint ahogyan senki se vonja kétségbe a brit, a francia vagy az orosz nép nemzeti identitását. Ezekben a közösségekben

is létezik nyelvművelés és metakontroll, azonban ezek központi témája az érthetőség és a hatásosság; vagyis ez egyfajta új birodalmi retorika.

A kis nyelvi közösségekben, mint amilyen a magyar is, az egységesítés nem spontán folyamatként, hanem az értékek világos megmutatásaként van jelen. (Ez a jelenség természetesen nem szorítkozik a kis közösségekre, hasonló a királyi központosító törekvésekhez, ami a francia nyelv győzelmét és egységesítését jellemezte évszázadokkal ezelőtt.) Az értékek rejtett oldala a kis közösségekben a 19. század óta a nemzeti identitás volt, míg a nyilvános oldal továbbra is a lazaság, a különbségtétel elmaradása és más emberi mivoltunkhoz kötődő tulajdonságok (vagyis hogy hibázó információfeldolgozó rendszerek vagyunk) elleni harc volt.

Érdekes módon a késő 19. században a nagy birodalmakban, mint Franciaország, Németország és Nagy-Britannia, a pszichológia nagyjainak munkáiban (Galton, Binet vagy Ebbinghaus) a kötelező iskoláztatás megjelenésével az intelligencia mérése került középpontba, mint az iskolarendszerhez való alkalmazkodás feltételezett belső faktora. Feltételezhetjük, hogy ezalatt a kis népi államokban a nyelvi apafigura szerepek megszilárdulása ment végbe. Azt az aggodalmat, hogy vajon az alacsony származású gyerekek elég intelligensek-e ahhoz, hogy iskolába járjanak, az a nyugtalanság helyettesítette, hogy eléggé alkalmazkodnak-e a nyelvi közösség feltételezett standardjaihoz.

Ezekben a nyelvi közösségekben a nyelvi törvényhozók hatásai ma is jelen vannak a mindennapi nyelvi folyamatokban. Az „asszimilálandó információ” forrásaiként szolgálnak, s mint nyelvi apafigurák és nyelvi törvényhozók Bauman (1987) értelmezésében. A folyamat végrehajtói a tömegkommunikáció és az erős intézményi rendszer. A folyamat eredménye (ha sikeres a folyamat egyáltalán) egy belsővé vált cenzor vagy Nyelvi Szuperego kialakítása. De ahogyan a cenzorok általában, ez sem éri el a célját. Érzelmi undort igyekeznek ráépíteni bizonyos nyelvi szerkezetekre, amelyek a kontroll elvesztéséből adódnak. Azonban éppen az irányítás érzelmi töltése miatt, sokszor a negatív érték egy lokális ingerrel asszociálódik, ahelyett hogy elgondoztatna a szerkezet helyességén. Továbbá, ahogy ez a cenzorokkal gyakran megtörténik, sosem lehetnek biztosak abban, hogy az emberek elvesztették a hajlamukat bizonyos dolgokra. Lehetséges, hogy csak gátlás alá helyezték őket; az elfojtott azonban bármikor visszatérhet.

Adataink alátámasztják a fenti feltételezést. Először, a belsővé tett stigmatizáció és hiperkorrekció együtt járása arra utal, hogy létezik egy

kettősség a normális egyszerűsítési folyamatok és az efeletti kultúra alapú metakontroll között.

Egy normatív közösségben a művelt személy fontos tulajdonsága, hogy nem veszíti el a kontrollt, ami egyfajta túlkontrolláláshoz vezet. Ily módon a rendszer nemcsak irányítókat tételez fel (törvényhozó értelmiségieket), hanem feltételez egy „rossz” nyelvi viselkedést is, amit kontrollálni hivatott. Adataink szerint a „rendetlenkedő” alsóbb réteg és a túlkontrolláló cenzorok együttesen léteznek az egyének gondolataiban ezekben a közösségekben.

Köszönetnyilvánítás

A cikk által közölt eredmények jó része már megjelent. Jelen tanulmány ugyanazon adatoknak adja most egy új értelmezését. A kutatás nagy részét az Országos Tudományos Kutatási Alap (OTKA) finanszírozta Kontra Miklósnak nyújtott támogatásával. A cikk írását az OTKA Pléh Csabának nyújtott T-029514 számon támogatta. Hálánkat szeretnénk kifejezni Sándor Klára és Juliet Langman részletes kommentárjaiért, akik minden erőfeszítést megtettek, hogy a cikk érthető és a szociolingvisztikai gondolkodásmóddal egybeváog legyen. Végső érveink kialakításában sokat segítettek többórás gyümölcsöző beszélgetéseink, habár nem mindig tudtuk elfogadni javaslataikat. Egyet nem értésünk ténye kiemeli a téma jelentőségét. Köszönjük Ivády Rozália gondos fordítói munkáját.

IRODALOM

- BÁNRETI ZOLTÁN (1981): *Kamasz és anyanyelv*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- BAUMAN, ZYGMUNT (1987): *Legislators and interpreters*. Cambridge: Polity Press.
- CANGUILHEM, GEORGE (1989): *The Normal and The Pathological*. New York: Zone Books.
- CSEH MÁRTA (1998): Ragtalan határozóinkról. In: Sándor Klára (szerk): *Nyelvi változó – nyelvi változás*. Szeged: Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Kiadója, 31–43.
- DONALD, MERLIN (1991): *Origins of the modern mind: Three stages in the evolution of culture and cognition*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- DUAL, SAMUEL–WICKLUND, ANDREW R. (1972): *A theory of objective self awareness*. New York: Wiley.

- GRÉTSY LÁSZLÓ–KOVALOVSKY MIKLÓS (szerk.) (1983–1985): *Nyelvművelő Kézikönyv*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- HARLIG, JEFF–PLÉH, CSABA (szerk.) (1995): *When East Meets West: Sociolinguistics in the Former Socialist Block*. Berlin: De Gruyter.
- KAHNEMANN, DANIEL (1973): *Attention and effort*. Englewood Cliffs: Prentice Hall.
- KASSAI ILONA (1998): Csoda-e, ha suksükölünk? In: Sándor Klára (szerk.) (1998): *Nyelvi változó – nyelvi változás*. Szeged: Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Kiadója. 23–25.
- KONTRA MIKLÓS (1995a): On current research into spoken Hungarian. *International Journal of the Sociology of Language* 111. sz.
- KONTRA, MIKLÓS (1995b): Does the educational level of the speakers matter in Hungarian language use? In: Vierček, W. (szerk.): *Verhandlungen des Internationalen Dialektenkongresses, Bamberg 1990*. Band 4, Beiheft 77, Stuttgart: Franz Steiner. 61–69.
- KONTRA MIKLÓS (1998): Gondolatok a (–bVn) és a (–bV) nyelvi változókról. In: Sándor Klára (szerk.): *Nyelvi változó – nyelvi változás*. Szeged: Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Kiadója. 9–22.
- KONTRA MIKLÓS–VÁRADI TAMÁS (1991): Suksükölő értelmiség. *Mozgó Világ*, 2: 61–69.
- LABOV, WILLIAM (1967): *The social stratification of English in New York City*. New York: Wiley.
- LABOV, WILLIAM (1972): *Sociolinguistic patterns*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- NYÍRI, KRISTÓF (1992): *Tradition and individuality*. Dordrecht: Kluwer.
- NYÍRI, J. K. (1994): *A hagyomány filozófiája*. Budapest: T-Twins.
- PLÉH CSABA (1985): A hiperkorrekció és a lazaság között: A nyelvi intuíció néhány életkori és pedagógiai befolyásolójáról. In: *Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből*. 1: 71–85.
- PLÉH CSABA (1990): A stigmatizáció és a hiperkorrekció dinamikájáról. In: Balogh L.–Kontra M. (szerk.): *Élőnyelvi tanulmányok*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 55–75.
- PLÉH, CSABA (1995): On the dynamics of stigmatization and hypercorrection in a normatively oriented language community. *International Journal of the Sociology of Language*, 111: 31–45.
- PLÉH, CSABA–BODOR, PÉTER–BÁNFAL, BEA (1987): *Some educational and situation determinants of hypercorrection phenomena. Paper presented at the 3rd conference on Social Psychology and Language, Bristol, England*.
- SÁNDOR KLÁRA (szerk.) (1998): *Nyelvi változó – nyelvi változás*. Szeged: Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Kiadója.
- SANKOFF, DAVID (1988): Sociolinguistics and syntactic variation. In: Newmeyer, F. J. (szerk.): *Linguistics. The Cambridge Survey. Vol. IV. Language: The socio-cultural context*. Cambridge: Cambridge University Press. 119–161.
- SLOBIN, DANIEL (1973): Cognitive prerequisites for the acquisition of language. In: Ferguson, C.–Slobin, D. (szerk.): *The acquisition of language*. New York: Holt.
- SLOBIN, DANIEL (1977): Language change in childhood and in history. In: MacNamara, J. (szerk.): *Language learning and thought*. New York: Academic Press. 185–214.
- VÁRADI, T. (1994): Hesitations between inessive and illative forms in Hungarian. *Studies in Applied Linguistics*, 1: 123–140.
- VÁRADI, T. (1996): Stylistic variations and the (bVn) variable in the Budapest Sociolinguistic Interview. *Acta Linguistica Hungarica*. 43: 295–309.